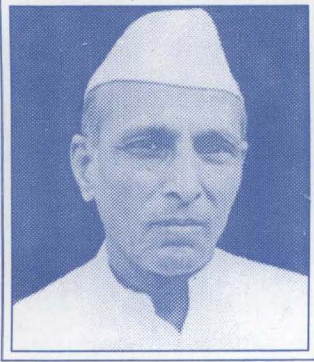

શતાબ્દી-વંદના

સરસ્વતી-આરાધક બંધુબેલડી

શ્રી રતિલાલ દેસાઈ

શ્રી બાલાભાઈ દેસાઈ
(‘જયભિખુ’)

શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

(જન્મ : તા. ૧૨-૯-૧૯૦૭, અવસાન : તા. ૭-૧૨-૧૯૮૫)

વિષમય કાળમાં ય અમૃત-સમીપે દોરે તેવી, ફરી ફરી પાછું વળીને જાણવા- સમજવા-અપનાવવાનું મન થાય એવી ઘરેલુ બંધુ-બેલડીની વાત છે. રતિભાઈ અને બાલાભાઈ ('જયભિખ્ખુ') એક-બીજામાં, કુટુંબમાં અને સંસ્કારપ્રેમી સમાજમાં સુંદર રીતે ગૂંથાતા રહી સહુમાં ધન્યતા વહેંચતા ગયા. વળી બંને એકબીજાનાં ગુણો, નામના ઉત્કર્ષ જોઈને રાજી થનારા. છ વર્ષ તો રસોડું ય હતું સહિયારું. જીવનભર પ્રેમાદરથી એકબીજામાં ઓતપ્રોત થતા રહેલા. આવી પરસ્પરની કાયમી અમીદૃષ્ટિથી ચઢિયાતી બીજી કઈ કમાણી ? તાસીર બંનેની અલગ-અલગ, પણ બંનેએ સાહિત્યનાં અને પુરુષાર્થનાં જુદાં જુદાં રૂપો દ્વારા સમાજની દિલદાર સેવા કરી, જુદી જુદી રીતે પ્રભુનાં જ કાર્યો કર્યાં.

રતિભાઈના પિતાશ્રી 'દીપા-ભગત'; ધર્મધ્યાનના જબરા રસિયા. પત્ની શિવકોરબેન ત્રણ નાનેરા દીકરા મૂકી જીવનથી ખૂબ વ્હેલાં પરવાર્યાં, છતાં દીપચંદભાઈ સંતાન-ઉછેર ખાતર પણ બીજા જેમ ફરી પરણ્યા તો નહીં જ, ઊલટું, એક તબક્કે છોકરાંને મોટા ભાઈને ભરોસે છોડી, પોતાની સાથે રહેતી બાળવિધવા બહેન લહેરીને ય એ ભત્રીજાઓની માયામાંથી છોડાવી, સાથે લઈ, મુનિધર્મને વર્યા ! રે ધર્મધેલછા ! રતિભાઈ તો ગૃહસ્થપણું અપનાવી પોતાની નિર્મળ વૃત્તિથી ક્રિયાકાંડ કે વેષ વિનાના ગૃહમુનિ બની રહ્યા - યુગપલટાને, ગાંધી-મહિમાને, ચિત્તશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિરૂપ ધર્મ-સારને પારખનારા.

બાલાભાઈના પિતા વીરચંદભાઈ તે દીપચંદભાઈના મોટા ભાઈ. ચાર ચોપડીના ભણતરે પણ, દેશી રાજ્યના બાહોશ કારભારી બન્યા. પાછા જબરી કુટુંબભાવનાવાળા. કેવી સમતુલા ! તેમણે પોતાના બહોળા વસ્તાર ઉપરાંત નાના દીપચંદના ત્રણ દીકરાને અને વયેટ સદ્ગત જીવરાજનાં એકએક દીકરા-દીકરીને પણ પોતાનાં ગણી તેમના પૂરા ઉછેરની ગોઠવણો

કરેલી. ટાંચાં સાધનો વચ્ચે ય ઊંચી કુટુંબભાવનાથી ભરેલું આવું સંસ્કારી કુટુંબ; સમાજમાં એની ઊંચી નામના. સંપ ત્યાં જંપ.

ઋષિઓએ ભણાતરને મનુષ્યનો બીજો અને ખરો જન્મ કહ્યો છે. તે વખતે બે વાર સ્થાનફેર પામી છેવટે ગ્વાલિયર પાસેના શિવપુરીમાં સ્થિર થયેલી એક પ્રગતિશીલ જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા(ગુરુકુળ)ની ઊંચી નામના બંધાઈ રહી હતી. યુગપારખુ આચાર્ય વિજયધર્મસૂરિજીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલી. વ્યાવહારિક શિક્ષણ સાથે સંસ્કૃતનું અને જૈનધર્મનું ઉચ્ચ જ્ઞાન આપી સ્વદેશ-પરદેશમાં જૈનધર્મનો ઊંડો અને અભિનવ પરિચય આપનારા પંડિતો તૈયાર કરવાનું તેનું નિર્મળ ધ્યેય. ત્યાં આ ભાઈઓને ખૂબ ગોઠવું, પૂરું ભણ્યા. બંનેએ 'ન્યાયતીર્થ' અને 'તર્કભૂષણ' પદવી મેળવી. વિશેષમાં પોતાના ભાવિજીવનનું ચોખ્ખું ધ્યેય પામ્યા અને એ માટે જરૂરી જ્ઞાન, સમજદારી અને સંસ્કારરૂપી અખૂટ સીધું-સામાન પણ.

સાદા-સંયમી જીવન દ્વારા જ મળી શકે તેવા, જીવન અને પરમશક્તિના ખરા સ્વરૂપ અંગેના જ્ઞાન માટેની, અને નહિ કે માત્ર પૈસા કમાવાના સાચા-ખોટા ધંધાના જ્ઞાન માટેની રતિભાઈને પહેલેથી જ જબરી ભૂખ. વળી, પરિસ્થિતિ મુજબ, ચોખ્ખા માર્ગે ખપજોગું કમાઈ લેવાની આવડત અને ખંત પણ પૂરેપૂરી. ૨૩ વર્ષે ટીકર પરમારનાં મૃગાવતીબહેન સાથે તેમનાં લગ્ન થતાં શૂન્ય મૂડી સાથે તત્કાલ તો તેમણે આગ્રાના એક ગ્રંથાલયની કામગીરી અઢી વર્ષ સુધી કરી. સંસ્કૃતનું કોલેજ-શિક્ષણ લેવા માટે અમદાવાદમાં સ્થાયી થઈને કરેલો પ્રયત્ન પ્રથમ વર્ષમાં જ સંજોગવશાત્ મળેલી નિષ્ફળતાથી રખડી પડ્યો. ઘરસંસારના અને ઊછરતા બે ભાઈના વિચારે બાકી રહેલા ભણાતરની કમી ગણાતરથી, ઊંચા સંસ્કારોથી, ચોખ્ખા ધ્યેયદર્શનથી સારી પેઠે પૂરી.

જૈનધર્મની અને સમાજની યુગાનુરૂપ શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટેની એમને બેઠી તમન્ના. એ તમન્ના નિર્વાહજોગા નરવા વ્યવસાયો પણ સુઝાડતી રહી. રૂપિયો લઈને સવા રૂપિયાનું કામ કરવાની વૃત્તિ. 'કર્તવ્યકર્મ જ આરાધના' (Work is Worship) એ જબરું સૂત્ર પહેલેથી હૈયે વસેલું. બચતજોગું

નહિ, માત્ર નિર્વાહજોગું લઈને ધર્મશાસન અને સમાજના વધુમાં વધુ કામો કરવાનો મોકો મળે તેને જ માને સાચી કમાણી – ઊજળી પ્રતિભાની કમાણી. જીવનમાં વારાફરતી ત્રણ સંસ્થાઓમાંથી મળનાર સામાન્ય પગારમાં પણ, પૈસાની તાતી જરૂરિયાત છતાં, સામેથી કાપ માગી લીધેલો ! બાકીનું પૂરું કરવા બંદા બીજાં કામો શોધી કાઢે ! રખે ને જાહેર સંસ્થાને પોતાનાથી જફા પહોંચે એવા વિચારથી પોતાની વિશિષ્ટ કામગીરી બદલ અવારનવાર મળતું માનધન પણ નકારે !

સમાજમાં વક્તા અને લેખક તરીકે, તંત્રી અને સંશોધક તરીકે, ઠરેલ સલાહકાર કે મધ્યસ્થી તરીકે તેમનું ઊંચું કાઠું બંધાયેલું. તેમાં અણીશુદ્ધ પ્રામાણિકતા, નિઃસ્પૃહતા, દ્વેષ કે દંશ વિનાની સત્યભાષિતા જાળવે. તો કુટુંબમાં પણ કોઈને ન ઓછું આવે, ન ઉછેરની કમી રહે એની કાળજી રાખી જાણે, ને પાછી અપરિગ્રહવૃત્તિ પણ જાળવી જાણે. ગૃહિણીના પૂરા સહકાર સાથે આતિથ્યમાં કમી ય ન રાખે, તો સામે પૈસાની છત પણ નહિ; ન બેંક-ખાતુ, શેર કે થાપણ. નિર્વાહ અર્થે ચૌદ વર્ષ રૂ-બજારમાં સેકેટરીની ફરજ બજાવીને શેડિયાઓમાં ઊંચી નામના ને ચાહના પણ પામ્યા. પણ શેર કે સટ્ટા તરફ ન જ ટૂંક્યા.

ભાવનગરના જૂના કીર્તિમંત ‘જૈન’ સાપ્તાહિકમાં તંત્રી વતી અગ્રલેખ અને ટૂંકી તંત્રીનોંધો લખવાનું કામ સંજોગે ઊભું કર્યું; પોણી બત્રીસ વર્ષ નિભાવવાનું આવ્યું. ભારે પડકારરૂપ કામ. પોતાના જ્ઞાનબળ અને સંસ્કારબળ થકી ખૂબ કસાયા; ઊજળી નામના બંધાઈ. અનાયાસ જૈનધર્મ અને સમાજ માટે ઊંચું વિચાર-ભાતું તૈયાર થયું. તો યે જીવનના છેવટનાં વર્ષોમાં તેને પુસ્તકાકારે છાપવાનો પ્રસ્તાવ થતાં કહે : “છાપશો મા, એ તો રોટલા માટે લખાયેલા લેખો છે !” કેવું ભર્યું-ભાદર્યું આત્મનિરીક્ષણ !

‘ગુરુ ગૌતમસ્વામી’ એ સંશોધનપૂર્ણ ચરિત્રગ્રંથ, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના ઇતિહાસના બે ભાગ અને ભદ્રેશ્વરતીર્થનો ઇતિહાસ એમની ઊંચા ગજાની વિદ્વતાના સાક્ષીરૂપ સીમાસ્તંભો ગણાય.

મુનિવરો, પંડિતો, શ્રેષ્ઠીઓની પરિચયાત્મક નાની-મોટી પુસ્તિકાઓ આપી. કેટલાક અભિનંદનગ્રંથોના સુંદર સંપાદનો કર્યાં. તેમનાં દૃષ્ટિસંપન્ન લેખસંપાદનોની અને કથાસંપાદનોની સંખ્યા પણ મોટી છે, ખૂબ ખપની છે.

વળી અનેક મુનિવરો, પંડિતો, શ્રેષ્ઠીઓ સાથે અત્યંત રચનાત્મક સેવાપૂર્ણ સંબંધો શોખથી કેળવ્યા. બધા જ સત્ય-આધારિત નિખાલસ સંબંધો — બદલાની અપેક્ષા વિનાના. શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈના અત્યંત વિશ્વાસ્ય, આદરણીય રાહબર અને વિવિધ ધર્મકાર્યોના સાથી બની રહ્યા. ‘મહાવીર જૈન વિદ્યાલય’ અને તેના મહાનુભાવો સાથે પણ વર્ષો સુધી બહુવિધ સેવાસંબંધ નિભાવ્યો. પંજાબકેસરી આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી અને તેમના મુનિસમુદાય સાથે તેમ જ પંજાબના જૈનસંઘના અગ્રણીઓ સાથે પણ બહુવિધ રચનાત્મક સંબંધ વિકસાવ્યો. આ બધા સંબંધોમાં અખિલ-ભારતીય પ્રદેશવૈવિધ્ય પણ ખાસ્સું રહ્યું. અનેક પ્રગતિશીલ વિદ્વાનોનાં પણ સેવા અને સેવન બંને કર્યાં.

ગુણાનુરાગી સમાજની નમણી કૃતજ્ઞતાનાં પ્રતીક રૂપ બની રહેલાં તેમનાં ત્રણ સન્માનો ઉલ્લેખવાં જોઈએ : (૧) ૧૯૭૫માં મુંબઈના ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન-પ્રસારક મંડળ’ દ્વારા તેમના ‘ગુરુ ગૌતમસ્વામી’ પુસ્તક બદલ થયેલું સુવર્ણ-ચંદ્રક-પ્રદાન, (૨) ભાવનગરની ‘યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા’ પ્રેરિત શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક(વિ. સં. ૨૦૩૫નો)નું પ્રદાન, (૩) મુનિશ્રી શીલચંદ્રવિજયજી (હાલ આચાર્ય)-પ્રેરિત વિશિષ્ટ પરંપરા મુજબ ઓગસ્ટ ૧૯૮૪માં અમદાવાદના એક કાળે રૂઢિચુસ્ત ગણાતા પાંજરાપોળ જૈન ઉપાશ્રયના ટ્રસ્ટ તરફથી રતિભાઈએ સાહિત્ય દ્વારા આજીવન કરેલી શાસનસેવા બદલ થયેલું ભવ્ય સન્માન.

‘કર લે સિંગાર’ની કબીરજીની શીખ મુજબ જેવું ઊજળું જીવ્યા, તેવો જ ઊજળો મરણોત્તર દેહદાનનો સંકલ્પ ! પોતાના નમ્ર, સમર્પિત જીવનમાં રમવા આવવા પોતાના ભાવદેહે સૌને નોતરે છે ! તેમના અક્ષરદેહને માણવા-મૂલવવાનો સમય ફાળવીને સુખ-શાંતિભરી આધુનિકતા પામીએ.

૦૮

શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ ઉઘાડેલી
જ્ઞાન-આનંદ-આત્મઘડતરની બારીઓ
(પ્રકાશન-યાદી)

વાર્તાસંગ્રહો

(મૂળ ૧૦ પુસ્તકોમાંથી વિષયવાર પાંચ પુસ્તકો)

૧. મંગલમૂર્તિ (નારીકથાઓ)
૨. અભિષેક (તીર્થંકરો, સાધુઓ)
૩. માનવની મહાયાત્રા (રાજકથાઓ)
૪. રાગ અને વિરાગ (જૈન વિભૂતિઓ)
૫. દિલનો ધર્મ (વાસ્તવ-જીવનની કથાઓ)

ચરિત્રો / પરિચયો

૧. ગુરુ ગૌતમસ્વામી
૨. જ્ઞાનજ્યોતિની જીવનરેખા / આગમ પ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી
૩. સમયદર્શી આચાર્ય / લોકગુરુ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી
૪. સ્વ. શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી
૫. પૂજ્યપાદ બાપજી મહારાજ (આચાર્ય વિજયસિદ્ધિસૂરિજી)
૬. મુનિરાજ શ્રી ગુણભદ્રવિજયજી
૭. પંડિત સુખલાલજી
૮. પંડિતવર્ય બેચરદાસજી
૯. પુરાતત્વાચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી
૧૦. પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા
૧૧. પંડિતવર્ય શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી
૧૨. શ્રી જયભિખ્ખુ

૧૩. તપોમાર્ગના પ્રવાસી (શ્રી રામચંદ્ર ગોપાળદાસ શાહ)
૧૪. શ્રેષ્ઠિવર્ય કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ / શીલભદ્ર શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ
૧૫. શ્રી રાણકપુર (સચિત્ર ગુજરાતી / હિંદી / અંગ્રેજીમાં)
૧૬. મહેસાણાનું શ્રી સીમંધરસ્વામી તીર્થ (સચિત્ર)

લેખ-સંગ્રહો ('જૈન' સાપ્તાહિકમાંથી)

૧. અમૃત-સમીપે (આશરે ૨૧૯ વ્યક્તિચિત્રો)
૨. જિનમાર્ગનું જતન (લોકભોગ્ય ૧૫ વિષયો અંગેના લેખો : વિભાગવાર)
૩. જિનમાર્ગનું અનુશીલન (ગંભીર ૧૧ વિષયો અંગેના લેખો : વિભાગવાર)

ઇતિહાસ

૧. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો ઇતિહાસ : ભાગ ૧-૨
૨. શ્રી ભદ્રેશ્વર વસઈ મહાતીર્થ
૩. વિદ્યાલયની વિકાસગાથા (શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય)
૪. પ્રતિષ્ઠાનો અહેવાલ (શ્રી શત્રુંજયગિરિ)
૫. જન્મશતાબ્દીનો અહેવાલ (પૂજ્ય આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજીનો શતાબ્દી-સમારોહ)

અનુવાદ

૧. દેવદાસ (શરદ્દુબાબુની નવલકથા, શ્રી 'જયતિખ્મ્બુ'ના સહયોગમાં)
૨. કવિજીનાં કથારત્નો (પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિકૃત)

સંપાદનો

૧. ધૂપસુગંધ (વાર્તાઓ)
૨. શ્રી 'સુશીલ'ની સંસ્કારકથાઓ
૩. તિલકમણિ ('જયતિખ્મ્બુ'કૃત વાર્તાઓ)
૪. જૈન ધર્મનો પ્રાણ (પં. સુખલાલજીકૃત, પં. શ્રી દલસુખભાઈના સહયોગમાં)

૫. જૈનધર્મ-ચિંતન (પં. દલસુખભાઈ-કૃત)
૬. જૈન ઇતિહાસની ઝલક (મુનિ શ્રી જિનવિજયજી-કૃત)
૭. શત્રુંજયોદ્ધારક સમરસિંહ અને બીજા લેખો (લે. : શ્રી નાગકુમાર મકાતી)
૮. શ્રી આનંદધનનાં પદો (ભાગ-બીજો)
૯. શ્રી આનંદધન-ચોવીશી (બંને ગ્રંથો શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના વિવેચન સાથે)
૧૦. રાજપ્રશ્ન (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત)
૧૧. કલા અને સાધના (લે. પૂ. મુનિચંદ્રવિજયજી)
૧૨. શ્રદ્ધાંજલિ-વિશેષાંક (બીજા વિદ્વાનોના સહયોગમાં) (મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી)
૧૩. આ. શ્રી વિજયનંદનસૂરિ-સ્મારક-ગ્રંથ
૧૪. પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય-અમૃત/ધર્મધુરન્ધરસૂરિ-સ્મારક-ગ્રંથ

પત્રકારત્વ

૧. ૧૩ વર્ષ સુધી મુનિ-સંમેલનના માસિક મુખપત્ર 'જૈન સત્યપ્રકાશ'નું સંપાદન (ત્યારથી 'તંત્રી' નામ પડી ગયું !)
૨. ૧૯૩૯ આસપાસ 'વિદ્યાર્થી' માસિકનું સંપાદન (શ્રી જયભિખ્ખુ સાથે)
૩. ૧૯૪૮થી ૧૯૭૯ સુધી 'જૈન' પત્રમાં અગ્રલેખો, 'સામયિક-સ્ફુરણ'ની નોંધો અને અન્ય પ્રાસંગિક લેખો ઉપરની યાદીમાંથી કેટલાક ગ્રંથો 'ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય'માંથી મળી શકશે.

૦૮

‘જયભિખ્ખુ’

(શ્રી બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ)

(જન્મ : તા. ૨૬-૬-૧૯૦૮, અવસાન : તા. ૨૪-૧૨-૧૯૬૯)

ગુજરાતી સાહિત્યના મૂલ્યનિષ્ઠ સર્જક, જિંદાદિલીને જીવન માનનાર અને માનવતાનો મધુર સંદેશ આપતું સાહિત્ય સર્જન કરનાર બાલાભાઈ દેસાઈ ‘જયભિખ્ખુ’નો જન્મ ૨૬મી જૂન ૧૯૦૮ના રોજ એમના મોસાળ વિંછીયા (સૌરાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. જયભિખ્ખુના પિતાશ્રી વીરચંદભાઈ આતિથ્યપ્રેમી અને કુટુંબવત્સલ પુરુષ હતા. એમણે પ્રાથમિક અભ્યાસ વીજાપુર પાસે આવેલા વરસોડામાં, એ પછી અમદાવાદની ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલમાં અને ત્યારબાદ ગ્વાલિયર રાજ્યના શિવપુરીના ગુરુકુળમાં રહીને કર્યો હતો. એમણે કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસિએશનની ‘ન્યાયતીર્થ’ની અને ગુરુકુળની ‘તર્કભૂષણ’ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. કથા-વાર્તાઓ વાચવાનો શ્રી જયભિખ્ખુને બાળપણથી જ ખૂબ રસ હતો. બાર-તેર વર્ષની કુમળી વયે તો એમણે એક કરતા વધુ વખત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલ વાંચી હતી અને સાહિત્યકાર તરીકેનો આદર્શ પણ એમણે સાક્ષરવયે શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પાસેથી લીધો હતો.

એમણે જીવનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે કદી નોકરી કરવી નહીં, પૈતૃક સંપત્તિ મેળવવી નહીં અને પુત્રને સંપત્તિ આપવી નહીં તથા કલમને આશરે જીવવું. આ સંકલ્પોને એમણે વિપરીત સંજોગોની વચ્ચે અડગ મનથી પાળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૯માં એમની પહેલી કૃતિ ‘ભિક્ષુ સાયલાકર’ ઉપનામથી લખી. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં કલમને ખોળે માથું મૂકી મા સરસ્વતી જે ઓછુ-વધુ આપે તેથી જીવન-નિર્વાહ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમનું હુલામણું નામ ભીખાલાલ હતું અને એમની પત્નીનું નામ જયાબેન હતું, એમાંથી ‘જયભિખ્ખુ’ નામના તખલ્લુસથી એમણે લખવાનું શરૂ કર્યું.

સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુએ મુખ્યત્વે નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નાટ્યકાર,

ચરિત્રકાર, બાળસાહિત્યકાર અને પત્રકાર ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું. એમણે કુલ ૩૦૦ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં. કામવિજેતા સ્થૂલિભદ્ર (૧૯૪૦), વિક્રમાદિત્ય હેમુ (૧૯૪૪), ભગવાન ઋષભદેવ (૧૯૪૭), શત્રુ કે અજાતશત્રુ ભાગ ૧-૨ (૧૯૬૧) જેવી ૨૦ ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, સામાજિક નવલકથા, પારકાં ઘરની લક્ષ્મી (૧૯૪૬), વીર ધર્મની વાતો - ભા. ૧ થી ૪ (૧૯૪૭-૫૩) કંચન અને કામિની (૧૯૫૦) કન્યાદાન (૧૯૬૪), પગનું ઝાંઝર (૧૯૬૭) જેવી ૩૬૫ વાર્તાઓને સમાવતા ૨૧ વાર્તાસંગ્રહ, રસિયો વાલમ અને બીજાં નાટકો (૧૯૫૫) જેવાં ૭ નાટક, નિર્ગ્રંથ ભગવાન મહાવીર (૧૯૫૬) સિદ્ધરાજ જયસિંહ, યોગનિષ્ઠ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરજી, શ્રી ચારિત્રવિજયજી, પ્રતાપી પૂર્વજો ભા. ૧ થી ૪ જેવાં ૨૩ જેટલાં ચરિત્ર ગ્રંથ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી વાચનમાળાની ૧૦ શ્રેણીમાંનાં ૬૬ ટૂંકા પ્રેરક, પ્રમાણભૂત અને વિદ્યાર્થીભોગ્ય ચરિત્ર તથા સમગ્ર સર્જનનો ત્રીજો ભાગ રોકતું બાળ, કિશોર અને પ્રૌઢ સાહિત્ય મળે છે. આમ સાહિત્યક્ષેત્રે એમનું વિપુલ અને નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. ‘પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ’ નામની નવલકથા પરથી ‘ગીતગોવિંદ’ નામનું ચિત્રપટ તૈયાર થયેલ. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ‘છંટ અને ઇમારત’ નામની કોલમ દ્વારા તેમને ખ્યાતિ મળેલી. પ્રાચીન કથાઓનો સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ માટે નહીં પણ માનવતાના મુક્ત વાતાવરણને બહેલાવવામાં તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

જૈન કથાવસ્તુમાંથી સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ ગાળી નાખી તેને માનવતાની સર્વમાન્ય ભૂમિકા પર મૂકી આપ્યું, વળી ‘વિક્રમાદિત્ય હેમુ’માં મુસ્લિમ ધર્મ, ‘પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ’માં વૈષ્ણવ ધર્મ, ‘કામવિજેતા સ્થૂલિભદ્ર’માં જૈન ધર્મ અને ‘ભગવાન ઋષભદેવ’માં માનવધર્મનું આલેખન સમાજને શ્રેયસ્કર માર્ગે દોરે તેવું છે. સામગ્રીના વૈવિધ્યને આપસૂઝથી વાર્તાકલામાં સંયોજવાની અનેરી ક્ષમતાનો પરિચય કરાવતી વાર્તાસૃષ્ટિ, ઊગતી પેઢીના ઘડતરમાં કામ લાગે તેવાં ચરિત્રો અને શૈક્ષણિક મૂલ્યોને નજર સમક્ષ રાખીને લખાયેલું કિશોર સાહિત્ય અને પ્રૌઢસાહિત્ય જયત્મિખુની મૂલ્યવાન સાહિત્યસેવા છે. સચોટ અને સરસ કથનશૈલી એમની નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા છે. તેમની નવલકથાઓ

જૈન-જૈનેતરોમાં સમાન આદર પામી હતી. તેમની નવલકથાને પંદર કે વીસ વખત વાંચનારા આજે પણ મળી આવે છે. એમને અધ્યાત્મ-જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો તેમજ ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકાર દ્વારા એમની પંદરેક કૃતિઓને પુરસ્કારને પાત્ર ઠરી હતી. ‘દિલના દીવા’ નામના એમના પુસ્તકને પ્રોઢ સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય અને એના અંગ્રેજી અનુવાદને - એમ ત્રણ રીતે પારિતોષિકો મળ્યા હતા.

અનેક સમકાલીન સાહિત્યકારો અને કલાકારો સાથે તેમનો ગાઢ સબંધ હતો. એ એમની સાહિત્યકાર તરીકેની દિલાવરી અને અજાતશત્રુતા દર્શાવે છે. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયના પ્રેસ શારદા મુદ્રણાલય સાથે એમને આંખોની તકલીફ ઊભી ના થઈ, ત્યાં સુધી તેઓ જોડાયેલા રહ્યા. એમના સાહિત્યિક ડાયરામાં પદ્મશ્રી દુલા કાગ, સાક્ષરવર્ચ ‘ધૂમકેતુ’, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, ગુણવંતરાય આચાર્ય, ધીરુભાઈ ઠાકર, રમણિકલાલ દલાલ, ચિત્રકાર કનુભાઈ દેસાઈ, સોમાલાલ શાહ, ચંદ્ર તથા રજની વ્યાસ અને દીપક પ્રિન્ટરીના સંચાલકો જેવા એના વણનોંધ્યા સભ્યો હતા.

મહાન જાદુકલાવિદ્ કે. લાલ અને જયભિખ્ખુ વચ્ચે એટલો ગાઢ સબંધ હતો કે કોણે કોના પર જાદુ કર્યું છે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. શ્રી કે. લાલના સહયોગથી ભાગવનગરની શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળાની પ્રવૃત્તિઓને પુનર્જીવન આપ્યું તેમજ જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. અમદાવાદ, મુંબઈ અને કલકત્તા જેવા શહેરોમાં ‘જયભિખ્ખુ’ના વાચકોએ ષષ્ટિપૂર્તિ સમારંભનું આયોજન કર્યું હતું.

પોતાના મૃત્યુ અગાઉ એક મહિના પૂર્વે ૧૯૭૯ની ૨૫મી નવેમ્બરે લખેલી રોજનીશીમાં વિદાય-સંદેશ આપતાં એમણે લખ્યું,

“મરણ બાદ કોઈએ એ અંગેનો વ્યવહાર ન કરવો. બને તો પ્રભુભજન અવારનવાર રાખવાં. નિરાધાર, અશક્ત, ગરીબને ભોજન આપવું. પારેવાંને દાણા નાખવા, ગાયને ચાર નાખવી. બને ત્યારે તીર્થયાત્રા કરવી. સહુએ અગરબત્તી જેવું જીવન જીવવું.”

આમ જેવી ધન્ય એમની પ્રતિજ્ઞાઓ હતી એવું જ ધન્ય અને લલિત એમનું મૃત્યુ સંબંધી આવું વસિયતનામુ હતું. આ જોઈને એમ થાય કે ધન્ય જીવન ! ધન્ય મૃત્યુ ! ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને એમની સર્જક પ્રતિભાનો પ્રકાશ આજેય માર્ગદર્શક છે.

‘જયભિખ્ખુ’ની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલા શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા વ્યાખ્યાનો, નિબંધસ્પર્ધા, અપંગ, અશક્ત અને વૃદ્ધ લેખકને સહાય, જયભિખ્ખુ એવોર્ડ, સંસ્કારલક્ષી સાહિત્યનું પ્રકાશન, થિયેટર વ્યાખ્યાન શ્રેણી, નવોદિત પ્રતિભાશોધ જેવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થયેલું છે. એમના સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વિશે ઘણા લઘુશોધ નિબંધ લખાયા છે તેમજ શ્રી નટુભાઈ ઠક્કરે ‘જયભિખ્ખુ : વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય’ મહિનબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી જે ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત થયો છે.

૦૮

સર્જક 'જયભિખ્ખુ' રચિત

સાહિત્યસૃષ્ટિ

(ગ્રંથ-નામાવલી)

નવલકથાઓ

૧. ભાગ્યવિધાતા
૨. કામવિજેતા
૩. ભગવાન ઋષભદેવ
૪. ચક્રવર્તી ભરતદેવ
૫. ભરતબાહુબલી (રાજવિદ્રોહ)
૬. પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ
૭. વિક્રમાદિત્ય હેમુ
૮. ભાગ્યનિર્માણ
૯. દિલ્હીશ્વર
૧૦. પ્રેમનું મંદિર (મત્સ્યગલાગલ)
૧૧. પ્રેમાવતાર : ભા. ૧-૨
૧૨. લોખંડી ખાખનાં ફૂલ : ભા. ૧-૨
૧૩. નરકેસરી
૧૪. સંસારસેતુ (મહર્ષિ મેતારજ)
૧૫. શત્રુ કે અજાતશત્રુ : ભા. ૧-૨
૧૬. બૂરો દેવળ
૧૭. દાસી જનમ જનમની (બેઠો બળવો)

નવલિકાસંગ્રહ

૧. માદરે વતન

૨. યાદવાસ્થળી
૩. માટીનું અત્તર
૪. ગુલાબ અને કંટક
૫. સતની બાંધી પૃથ્વી
૬. ઉપવન
૭. પારકા ઘરની લક્ષ્મી
૮. કુંચન અને કામિની
૯. અંગના
૧૦. કાજલ અને અરીસો
૧૧. કન્યાદાન
૧૨. કર લે સિંગાર (પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાળા)
૧૩. સૂલી પર સેજ હમારી
૧૪. મનવાની ટેકરી
૧૫. કામનું ઔષધ
૧૬. લીલો સાંઠો
૧૭. પગનું ઝાંઝર
૧૮. મનઝરૂખો
૧૯. સિંહપુરુષ
૨૦. દેવદૂષ્ય
૨૧. ભગવાન મલ્લીનાથ

૨૨. વીરધર્મની વાતો
 ૨૩. જયભિખ્ખુ વાર્તાસૌરભ : ભા.
 ૧-૨ (સં. : ડૉ. ધીરુભાઈ
 ઠાકર)
 ૨૪. પાપ અને પુણ્ય (શ્રી સત્યમ્
 સાથે)

બાલસાહિત્ય

૧. રત્નનો દાબડો
 ૨. હીરાની ખાણ
 ૩. મૂઠી માણેક
 ૪. પાલી પરવાણાં
 ૫. નીલમનો બાગ
 ૬. માણુ મોતી
 ૭. આંબે આવ્યો મોર
 ૮. ચપટી બોર
 ૯. બૌદ્ધ ધર્મની પ્રાણીકથાઓ
 ૧૦. હિંદુ ધર્મની પ્રાણીકથાઓ
 ૧૧. જૈન ધર્મની પ્રાણીકથાઓ
 ૧૨. સર જાવે તો જાવે
 ૧૩. જવાંમર્દ
 ૧૪. એક કદમ આગે
 ૧૫. નીતિકથાઓ : ભાગ ૧-૪
 ૧૬. દિલના દીવા
 ૧૭. દેવના દીવા
 ૧૮. દેરીના દીવા

૧૯. દેશના દીવા
 ૨૦. દીવે દીવા
 ૨૧. બાર હાથનું ચીભડું : ભાગ ૧-૨
 ૨૨. તેર હાથનું બી : ભાગ ૧-૨
 ૨૩. ધૂમંતર
 ૨૪. બકરી બાઈની જે !
 ૨૫. નાનો પણ રાઈનો દાણો
 ૨૬. શૂરાને પહેલી સલામ
 ૨૭. ફૂલપરી
 ૨૮. ગરુડજીના કાકા
 ૨૯. ગજમોતીનો મહેલ
 ૩૦. 'ઢ'માંથી ધુરંધર
 ૩૧. મા કડાનું મંદિર
 ૩૨. ભારતના ભાગ્યવિધાતાઓ
 (શ્રી સોમભાઈ પટેલ સાથે)
 ૩૩. મહાકાવ્યોની રસિક વાતો
 ૩૪. આત્મકથાનાં અમૃતબિંદુઓ
 ૩૫. રૂપાનો ઘડો-સોના ઇંદોણી
 ૩૬. હિંમતે મર્દા
 ૩૭. ગઈ ગુજરી
 ૩૮. માઈનો લાલ
 ૩૯. જાદુકલા અને શ્રી કે. લાલ
 ૪૦. પલ્લવ
 ૪૧. લાખેણી વાતો
 ૪૨. અક્ષયતૃતીયા
 ૪૩. રાજા શ્રીપાલ

ચરિત્રો

૧. નિર્ગ્રંથ ભગવાન મહાવીર
૨. ભગવાન મહાવીર (સચિત્ર)
૩. યજ્ઞ અને ઇંધન
૪. સિદ્ધરાજ જયસિંહ
૫. શ્રી સોમનાથ ભગવાન
૬. ઉદા મહેતા
૭. શ્રી ચારિત્રવિજય
૮. યોગનિષ્ઠ આચાર્ય
૯. મંત્રીશ્વર વિમલ
૧૦. દહીંની વાટકી
૧૧. ફૂલની ખુશબો
૧૨. મોસમનાં ફૂલ
૧૩. ફૂલ વિલાયતી
૧૪. ફૂલ નવરંગ
૧૫. પ્રતાપી પૂર્વજો (વીર નરનારીઓ)
(શ્રી 'ધૂમકેતુ' સાથે)
૧૬. પ્રતાપી પૂર્વજો (નરોત્તમો) (શ્રી
'ધૂમકેતુ' સાથે)
૧૭. પ્રતાપી પૂર્વજો (સંત-મહંતો)
(શ્રી 'ધૂમકેતુ' સાથે)
૧૮. પ્રતાપી પૂર્વજો (ધર્મ-સંસ્થાપકો)
(શ્રી 'ધૂમકેતુ' સાથે)
૧૯. ઉપાધ્યાય શ્રી પ્રેમવિજયજી
૨૦. ધર્મજીવન

૨૧. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ
શેઠની જીવનઝરમર
૨૨. મહાન આચાર્ય આર્ય કાલક
૨૩. હંસમયૂર નાટક કે કર્તા (શ્રી
વર્માજી કે પ્રત્યુત્તર કા પ્રતિવાદ)
૨૪. મંગલજીવન કથા

નાટકો

૧. રસિયો વાલમ
૨. આ ધૂળ, આ માટી
૩. પતિત-પાવન
૪. બહુરૂપી
૫. પન્ના દાઈ
૬. ગીતગોવિંદનો ગાયક

હિન્દી

૧. વીર ધર્મ કી કહાનિયાં
૨. વીર ધર્મ કી પ્રાણી કથાયેં
૩. ભગવાન મહાવીર
૪. જાગે તમ્હી સવેરા

પ્રકીર્ણ

૧. અંતરાયકર્મની પૂજા
૨. બાર વ્રતની પૂજા
૩. દેવદાસ (અનુવાદ)
૪. સોવેનિયર : શ્રી યશોવિજય
ગ્રંથમાળા
૫. મહારાજા સયાજીરાવ

સદ્વાચનમાળા

શ્રેણી ૧ થી ૬ (દરેકમાં ૧૧
પુસ્તિકાઓ)

વિદ્યાર્થી-વાચનમાળા

શ્રેણી ૧ થી ૧૦ (કુલ ૬૬
પુસ્તિકાઓ)

સંપાદનો

૧. સર્વોદય વાચનમાળા :
બાળપોથી તથા ૧ થી ૪ ચોપડી
(ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે)
૨. સાહિત્ય-કિરણાવલી : ભા. ૧
થી ૩ (ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે)
૩. વિશ્વવિજ્ઞાન : ભારત-તીર્થકથા
વિશેષાંક
૪. વિશ્વવિજ્ઞાન : નરનારાયણ
વિશેષાંક
૫. વિશ્વવિજ્ઞાન : અમર-દ્વંપત્ય અંક
૬. વિશ્વવિજ્ઞાન : વાર્તા-અંક

૭. વિશ્વવિજ્ઞાન : શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ
વિશેષાંક
૮. વિશ્વવિજ્ઞાન : પર્વકથા વિશેષાંક
૯. સવિતા : ધર્મકથા-અંક
૧૦. રાજેન્દ્રસૂરિ સ્મારક-ગ્રંથ
૧૧. નકલંક મોતી
૧૨. દર્શન અને ચિંતન, ભાગ ૧-
૨ (અન્ય સાથે)
૧૩. જાણ્યું છતાં અજાણ્યું, ભા. ૧-૨
૧૪. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય :
સુવર્ણ-મહોત્સવ ગ્રંથ, ભાગ ૨
૧૫. જૈન બાળગ્રંથાવલી પુસ્તિકાઓ
(૭)
૧૬. વિદ્યાર્થીવાચનમાળા પુસ્તિકાઓ

પરિશિષ્ટ

૧. સાત ફૂલ સોનાનાં
૨. વસહી અને પર્વત
૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલ

તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૭

૦૨

નાણ્યા-માણ્યાનો સાર :

ગુણપૂજક આચાર્યશ્રીની પ્રેરક વાણી

(તા. ૨૩-૯-૨૦૦૭ના શતાબ્દી-વંદના-સમારોહની પ્રસાદીરૂપે
પૂ. આ. મ. વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીનું વક્તવ્ય - વીસીડીના આધારે)

સબસે કુંચી પ્રેમ-સગાઈ ।

સબસે કુંચી પ્રેમ-સગાઈ ।

દુર્યોધનકે મેવા ત્યાગી સાગ વિદુર ઘર પાઈ ।

સબસે કુંચી .....

રતિભાઈ અને 'જયભિખ્ખુ' એ બંને સાક્ષરો સાથે કોઈ અણદીઠ-અગોચર સ્નેહતંતુ બંધાયો અને કુમારપાળભાઈ, નિરૂભાઈ, નીતીનભાઈ કે માલતીબહેન એ સ્નેહતંતુને યાદ કરી વાત કરે, ત્યારે અમારે કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી.

કેટલા બધા સરસ સરસ બંને સાક્ષરો! મારે કોઈ ધર્મની વાત કરવી નથી. 'જયભિખ્ખુ' સાહિત્ય-જગતનું બહુ મોટું નામ છે. ખબર નહિ, કેમ - ગુજરાતી સાહિત્યજગતને તો એની પરવા નથી; પણ જૈન સાહિત્ય-જગતને પણ 'જયભિખ્ખુ' પ્રત્યે બહુ સાપેક્ષતા નથી!

બહુ ઊંચા ગજાનો લેખક. એ વખતે 'લેખક' શબ્દ વ્યવસાયી, અત્યારે હવે એ શબ્દનો મહિમા નથી; હવે 'સર્જક' શબ્દ ચાલ્યો છે. પણ તે વખતે 'લેખક' શબ્દ સૌનું ધ્યાન ખેંચતો, એનો મહિમા થતો. લેખકના શબ્દો તરફ ભારે ઉત્સુકતા રહેતી. એ 'લેખક' જયભિખ્ખુને વાંચીએ એટલે વાક્યે વાક્યે ઉત્કંઠા જાગે - શું લખ્યું હશે? જે વિષયને સ્પર્શે તેનો અર્થ બદલાઈ જાય, ઘટના બદલાઈ જાય. એ વાંચીએ ત્યારે આ કે તે ઘટના એ રીતે જ વિચારી શકાય એમ લાગે. સાચુકલો માણસ, હાડ સાચો માણસ. હમણાં કુમારભાઈએ કહ્યું કે એમને કલમ વેચવી નહોતી. પણ એનું પૂરક વાક્ય હું કહું કે એની કલમ કેટલાયને માટે મલમ હતી. 'ઈંટ અને ઈમારત'ની વાત લ્યો. અમસ્તુ તો અમારા ગુરુ-ભગવંતો છાપું વાંચવાની છૂટ ન આપે. પણ ગુરુવાર આવે એટલે આ વિભાગ વાંચવા માટે છૂટ ! ખૂણેખૂણે વાંચીએ. વિક્રમાદિત્ય હેમૂની વાત હોય, કાલકાચાર્યની વાત હોય. વાક્યે-વાક્યે ઉત્કંઠા વધતી જાય. જ્યારે પૂરું કરીએ ત્યારે વાંચવાની શરૂઆત કરી ત્યારે આપણે જે હતાં તે ન રહ્યાં હોઈએ! રાષ્ટ્રીય ભાવનાને રંગે રંગાયેલું આ સાહિત્ય. ઝવેરચંદ મેઘાણી અને ભીમજી હરજીવન 'સુશીલ'ને વાંચીએ. 'સુશીલ' એટલે! એટલું ભારે અને અદ્ભુત એનું સાહિત્ય! 'સુશીલ' પછી એ જ ગોત્રનો બીજો સર્જક થયો હોય તો આ સાહિત્યકાર. મડદાંને પણ જીવતાં કરે એવી વાણી! અમારે તો બોલતાં માથું ફૂટવું પડે, છાતી ફૂટવી પડે,

બૂમો પાડવી પડે; ત્યારે સાંભળનાર પર કાંઈક અસર થાય! પણ ‘જયભિખ્ખુ’ આમાંની એક ‘કળા’ ન જાણે; પણ તે એક શબ્દ લખે તો શબ્દ-શબ્દે લાવારસ ને ક્યારેક શબ્દ-શબ્દે મેળાવડા! એની કલમમાં આ બંને હોય. એની કલમના આ બે ય જાદુ!

આજે પણ એમની એક ચોપડી પચ્ચીસ વખત વાંચી હોય તો છવ્વીસમી વખતે ય વાંચું — એટલી જ ચિનગારી સાથે. એટલી sincerity (ગાંભીર્ય) એમાં હોય. મજા એ કે જ્યારથી હું લખતો થયો, ત્યારથી ‘જયભિખ્ખુ’ની શૈલીની અસર લખાણમાં આવી. મારા પહેલા પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ કુમારપાળ સામે વાંચ્યું તો બોલ્યા કે આ તો ‘જયભિખ્ખુ’ની અસર! કુમારપાળની એ ખૂબી છે. પોતે સખત પરિશ્રમ કરે. પોતે પિતાના પૂર્ણ સુપ્રભાવ નીચે હોવા છતાં તે સંપૂર્ણપણે તટસ્થ હોય છે. જ્યાં સુધી માણસ તટસ્થ ન હોય ત્યાં સુધી પોતાનું શહૂર, નૂર પ્રગટ કરી ન શકે. By the way (આડ વાત તરીકે) એક વાત કરી દઉં. દેસાઈ પરિવારનું જ નહિ — એ તો હોય જ — પણ મારા જૈન સમાજનું ગૌરવ છે કે મારો એક સાહિત્યકાર આજે સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખસ્થાને છે!

‘જયભિખ્ખુ’નું ગદ્ય — જેમ ચં. ચી. મહેતાનું ગદ્ય ગુજરાતમાં એક આગવી ભાત પાડે; સમર્થ ગદ્ય. એવી જ રીતે સ્વામી આનંદનું ગદ્ય પણ ઊંચા ગજાનું. એવું જ ગદ્ય ‘જયભિખ્ખુ’નું — આગવું અને નિરાળું. મારાથી ન બોલાય, પણ કહેવાની હિંમત કરું છું : આવા ગદ્યને ગુજરાતના અન્ય વિદ્વાનોએ છાપરે ચડાવ્યું હોત, ગૌરવ કર્યું હોત; પણ જૈનદ્વેષ, જૈનો તરફની ઉપેક્ષા અને અરુચિ એટલાં બધાં કામ કરી ગયાં કે આવું આગવું પોત ધરાવતું ગદ્ય પણ માણ્યું નહિ, જોઈએ તેવું ઉઠાવ્યું નહિ.

‘જયભિખ્ખુ’નાં પુસ્તકોની હજી હમણાં જ બે વરસ પહેલાં અમારે સાધુઓ માટે મેં શોધ ચલાવી. મેં ‘ગૂર્જર’ના કાંતિભાઈને કહ્યું : “જેટલાં હોય તેટલાં કાઢો. મારે એ બધાં જૈન સાધુઓને વંચાવવાં છે.” પણ નથી મળતાં — thanks to કુમારપાળ (તે સ્થિતિ કુમારપાળને આભારી છે)! [વચમાં કુમારપાળભાઈ જવાબ આપે છે: “આવતા (૨૦૦૮ના) જૂન (જયભિખ્ખુની શતાબ્દીપૂર્તિનો માસ) સુધી રાહ જુઓ.”] હા, તો જૂન સુધી રાહ જોઈશ; વધારે નહિ!

‘ઈંટ અને ઈંમારત’ જેવી જ મજા ‘જાણ્યું છતાં અજાણ્યું’ કોલમ વાંચતાં આવે. અલકમલકની વાતો હોય — ગૂર્જર-અગૂર્જરની, અગમ-નિગમની વાતો હોય. પણ એ ખરેખર કોણ લખે છે એની ખબર બે-પાંચ વરસ તો નહોતી. એક વાર રતિકાકાએ ફોડ પાડ્યો ત્યારે ખબર પડી કે આ તો આપણો લેખક! એની શતાબ્દી છે. જ્યારે નિરૂભાઈ અને નીતીનભાઈ નિમંત્રણ આપવા આવ્યા ત્યારે મારી મુખ્ય માગણી એ હતી કે બંનેનું સમગ્ર સાહિત્ય આયોજનપૂર્વક પ્રકાશિત કરવું. સુરેશ દલાલનો સમગ્ર સેટ મળે, બીજા લેખકોનો ય મળે, પણ ‘જયભિખ્ખુ’નો ન મળે! તો આખા દેસાઈ-પરિવાર પાસે માગણી કરું છું. આ કામ એકલા કુમારપાળનું નથી. અલબત્ત, તેમની દૃષ્ટિ, પસંદગી, રુચિ, ક્ષમતા મુખ્ય ભાગ ભજવે; પણ સાથે આખો પરિવાર પણ ભાગ ભજવે. ગ્રંથમાળા-રૂપે પ્રગટ થાય. મુનશી હોય, ‘ધૂમકેતુ’ હોય, ગુણવંતરાય આચાર્ય હોય — તે બધાનું સાહિત્ય મળે તો ‘જયભિખ્ખુ’નું પણ કેમ નહિ ?

રતિભાઈ! રતિભાઈ વિષે ગયા વર્ષે મને નિરૂભાઈએ ઘેર બોલાવ્યો ત્યારે ઘણું બોલ્યો છું. રતિભાઈએ મને લખતો કર્યો. સાચના કટકા જેવો માણસ! ભલભલા આચાર્યનું પણ નબળું, નકામું ચલાવી ન લે, સ્વીકારે નહિ. ક્યારેક કોઈને અપમાન જેવું ય લાગે. ત્યારે અઘરા, આખાબોલા લાગે. નારિયેળનું ઉપરનું કોચલું કડક, પણ વધેરાય ત્યારે ભીનું-ભીનું. મને ખબર છે: રતિભાઈ રડે. અમને આકરા ઠપકા આપે, પણ બીજી વાર મહારાજને મળવા જાય ત્યારે રડે — literally (સાચેસાચા અર્થમાં) કહું છું. કહે : “તમને ગાળ દેવા કે રડાવવા નથી ઈચ્છતો. પણ તમારા માટે મારું મન દાઝે છે. તમારા પગ પકડવા તૈયાર છું. તમે મને કહો તે કરવા તૈયાર છું. પણ આપણી જ્ઞાનસ્થિતિ, જ્ઞાનની પરિણતિ, આપણું ચારિત્ર્ય નિર્મળ હોવાં જોઈએ.” ત્યારે સાધુ-મહારાજ સામેથી એમના પગ પકડી માફી માગે! આવા હૃદયવાળા તેઓ હતા.

મને લખતો તો કર્યો જ. હું લખતો નહોતો. નંદનસૂરિ મહારાજને કહે: “આ માણસ (મારા માટે કહે) કંજૂસ છે. મરી જશે તો અવગતિએ જશે! એને લખાવો.” આવું કહે ત્યારે મહારાજ મારી સામે જોઈ હસે ને કહે : “રતિભાઈનું સાંભળ ને.”

મહાવીરસ્વામીની પચીસમી શતાબ્દી ઉજવાઈ ત્યારે ‘જૈન’ પત્રમાં અગ્રલેખ સાથે દસ લીટીની નાનકડી કોલમ લખાય. મને કહે : “તેમાં તમારે લખવાનું છે. ખસી જવાનું નથી.” હું કહું કે મને લખતાં નથી આવડતું. તેમણે મને માત્ર લખવાનું જ ન શિખવાડ્યું, પણ વિચાર કરવાનું પણ શિખવાડ્યું. જૈન સમાજની મોટામાં મોટી crisis (કટોકટી) હોય તો તે છે there is no thinking (કોઈ વિચારતું જ નથી). તેઓ કહે : “બધા વિચારો અમલમાં આવતા નથી; પણ વિચારો. તમે આગળ-પાછળનાં પરિણામો, પ્રયોજનો, જવાબદારીઓ વિચારો, તપાસ કરો અને પછી લખો. વીણી-વીણીને શબ્દો લખો. એક શબ્દ નકામો ન હોય. તમારો શબ્દ કોઈને વાગવો ન જોઈએ અને છતાં ય સંપૂર્ણ હોય, પહોંચે તેવો હોય. તમારા લેખમાં જોડણી, વ્યાકરણ તો સાચાં હોય જ, પણ વિચાર પણ સાચો હોવો જોઈએ.” મને અનુસ્વાર લખતાં પણ શિખાડાવ્યું. હું તો ગમે ત્યાં અનુસ્વાર લખું. પોતાના હાથે કાગળમાં સુંદરમૂનું અનુસ્વારના ઉપયોગ વિષેનું અષ્ટક(?) લખ્યું અને જોડે ટિપ્પણ લખી. વળી કહે : “ગુજરાતી જોડણીકોશ રાખો; તે વિના ન ચાલે. તમારે શુદ્ધ લખવાનું છે.”

એક મિત્રે મારી ઉપર અમદાવાદથી કાગળ લખ્યો. ત્યારે હું પૂના હતો. અનામત વિષે લખ્યું કે તે ગુણના ધોરણે, qualityના ધોરણે હોવું જોઈએ. એ વાંચી મેં એમને આખું પાનું ભરીને લખ્યું કે અનામત ગુણવત્તાના ધોરણે જ હોવું જોઈએ, આમ હોવું જોઈએ, તેમ હોવું જોઈએ વગેરે. પેલા ભાઈને હોંશ થઈ તે મારો પત્ર જઈને રતિકાકાને બતાવ્યો. અને પછી... રતિકાકાએ મને કાગળ લખ્યો. એક ગુરુ એમના શિષ્યને આવો કાગળ ન લખે. એક બાપ દીકરાને ન કહી શકે — પૂછો નીતીનભાઈને. કાગળમાં લખ્યું : “સાધુ છો કે કોણ છો? જે-તે લખવા બેસી જાવ છો! કંઈ ભાન છે કે નહિ?”

આ બહુ આકરું છે. માથું પાકી જાય. કાગળ વાંચીને મેં લખ્યું કે “મારા કાગળ વિષે તો મને ભાન નથી, પણ તમારો પત્ર વાંચી મને ભાન થાય છે કે મેં કાંઈ ખોટું કર્યું છે. માફી માગું છું.” આવી ભૂલ કોણ જુએ? અવગુણ કોણ બતાવે? આવું કોણ ધ્યાન દોરે નિર્મળ મનથી?

આગળ ઉપર હું ‘જૈન’ના અગ્રલેખો લખવા માંડ્યો. ત્રીસ અંકો સુધી મેં લખ્યું. કોઈ અશુદ્ધિ કે દોષ વિષે ધ્યાન દોરું. તટસ્થપણે લખું. પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખતો. ક્યારેક આકરા શબ્દો પણ લાગે.

છેવટે એમનો એક પત્ર આવ્યો : “મહારાજ, હવે તમે એક વળાંકે પહોંચ્યા છો, જ્યારે નક્કી કરવાનું છે કે તમારે સંશોધનના ક્ષેત્રે જવું છે કે સમાજ-સુધારણાના? You have to decide (તમારે નિર્ણય કરવો જ પડશે). બે ઘોડે નહિ ચઢી શકો. જો સમાજ-સુધારણાના જ ક્ષેત્રે જવું હોય તો આ લેખો ચાલુ રાખો, અને સંશોધનના ક્ષેત્રે જવું હોય તો આ લેખો બંધ કરો.” નિર્ભય થવું જ પડે. અને પછી મેં વિચાર્યું કે મારું ગોત્ર તો સંશોધનનું જ છે. સમાજસુધારણાનું મારું કોઈ ક્ષેત્ર(?) નથી, સમાજસુધારણાનું મારું સ્ટેન્ડર્ડ (ધોરણ, કક્ષા) નથી. આપણે તો નક્કી કરી લીધું.

આ રતિભાઈની મજા તો એ, કુમારભાઈ, કે હું ‘જૈન’ માટે લેખો લખું તે રતિકાકાને આપવાના અને રતિકાકા સુધારે. હું લખું ‘જયભિખ્ખુ’ની શૈલીમાં, અને લેખ છપાય ત્યારે હોય ‘જયભિખ્ખુ’-cum-રતિલાલની શૈલીમાં! ત્યારે બૂટેરાયજી મહારાજનું ચરિત્ર લખાયું હતું. તે વખતે હીરાલાલજી દુગ્ગડનો પત્ર નંદનસૂરિ પર આવ્યો : “इसकी प्रस्तावना आपको लिखनी है ।” એટલે નંદનસૂરિએ મને લખવા કહ્યું. આ તો આદેશ હતો. કહે : “તારે હિન્દીમાં લખવાનું છે.” ને મને હિન્દીનો હ પણ નહોતો આવડતો! ગુજરાતી જ નથી આવડતું, ત્યાં હિન્દી ક્યાંથી આવડે? રતિભાઈ મને કહે : “તમે પહેલાં ગુજરાતીમાં લખો. પછી હિન્દીમાં લખો, ને મને આપો. હું મઠારી આપીશ. ચિંતા ન કરો.” શેત્રુંજયની પ્રતિષ્ઠા વખતે ત્યારે અમારો વિહાર ચાલતો હતો; તે વખતે મારી અગ્નિપરીક્ષા થઈ. એ પાંચ-છ પાનાં લખવાનું આકરું હતું. મને નવાઈ લાગે છે કે મારું એ લખાણ રતિભાઈએ પ્રમાણ્યું. રતિભાઈએ સુધારી આપ્યું અને છપાયું. વૈચારિક દરિદ્રતાનું નિવારણ થયું. વિચારની પુખ્તતા આવી. દષ્ટિબિંદુ મળ્યું. ‘જયભિખ્ખુ’માંથી શૈલી મળી. કોઈ દહાડો તેમને મળ્યો નથી. હા, જયાબહેનને મળ્યો છું. અમદાવાદમાં હોઉં અને જયાબહેનને મળવા ન ગયો હોઉં એવું નથી બન્યું. દીકરો હોઉં તેમ વ્હાલ વરસાવે. ઠપકો ય આપે : “કેમ પાતરાં લીધા વિના આવ્યા?” જયભિખ્ખુને મળવાનું થયું નથી. એ વખતે ઉપાગ્રયની બહાર જવાની કોઈને ઈજાજત (રજા) નહોતી. ઘરમાં બેસી વાંચવાનું.

રતિભાઈ પાસે મારે જવાનું ન બનતું, પણ રતિભાઈ સામેથી આવે — પેઢીના ઈતિહાસના કામ અંગે. શેઠ આ. ક.ની પેઢીનો ઈતિહાસ લખાતો હતો. ઝવેરીવાડમાં બેસે. ક્યારેક જતી વખતે આવે; પણ મોટે ભાગે પેઢીનો સમય પૂરો થાય ત્યારે આવે. નિરાંતે દોઢ-બે કલાક બેસે. બધાં લખાણો સાથે બેસીને વાંચીએ, વિચારીએ. મારી

પાસે દસ્તાવેજોનો મોટો થોકડો હતો. ઘણા દસ્તાવેજો લઈ જાય અને એમની પાસેના દસ્તાવેજો ખરાઈ કરવા મારી પાસે, મહારાજની પાસે લાવે. ચર્ચા કરે, વિગતોની ચકાસણી કરે.

એક વખત બનાવ એવો બન્યો કે માલતીબહેનને કીધું : “મારે એક અંતર્દેશીય પત્ર જોઈએ છે, તો તું બાજુની પોસ્ટઓફિસમાં જા.” એ વખતે અંતર્દેશીય પત્ર ચાર આનાનો, પચીસ પૈસાનો હતો. રતિભાઈએ ખિસ્સામાંથી ચાર આની આપી. તેમના ખિસ્સામાં વધારે નહોતા. એ વખતે સાચો ગુંદર આવતો હતો; બરોબર ચોટે! માલતીબહેન ગયાં. ત્યાંના માણસે ભૂલમાં ગુંદરથી સાથે ચોટી ગયેલા બે અંતર્દેશીય પત્ર આપી દીધા. માલતીબહેન લઈને પાછાં આવ્યાં. બરોબર તપાસ્યું નહિ. આવીને રતિભાઈને આપી દીધા. રતિભાઈએ હાથમાં લીધો અને લખવા બેઠા. ત્યાં પડની જેમ બે દેખાયા! કહે, “બે આવ્યા છે? પત્રની કિંમત ઘટી ગઈ છે?” માલતીબહેન કહે : “ના, એક જ આપ્યો હતો.” “પણ આ જો.” માલતીબહેને ભૂલ કબૂલી. કેટલી તાણ પડી! રતિભાઈ કહે : “આ એક પત્ર અત્યારે જ આપી આવ.” માલતીબેન કહે : “અત્યારે સાંજ પડી છે. પોસ્ટઓફિસ બંધ થશે. આપણી ઓફિસ બંધ થશે. કાલે સવારે વહેલાં આપી આવીશ.” તો કહે : “એક દિવસ પણ અણહકનું આપણી ફાઈલમાં ન હોવું જોઈએ. એ માણસને પણ અત્યારે જ ખબર પડે.” એ જ વખતે દીકરીને મોકલી. એ વખતે ભલે માલતીબહેનને અકળામણ થઈ હશે. પણ આજે સમજી શકશે કે કેવી ગૌરવવંતી ઘટના થઈ. ભલે કોઈ જૈન હોય, વર્ષે દહાડે કરોડોના ચઢાવા બોલતો હોય, હજારોની પૂજા ભજાવતો હોય; તેમાં એક તો બતાવો કે જેણે આવું કર્યું હોય. I challenge (હું પડકાર ફેંકું છું).

(પગારના સંદર્ભો:) મેં મારી નજર સામે રતિભાઈને સમજાવ્યા કે “આમ ભાવુક ન થાઓ.” તો કહે : “ના સાહેબ, અણહકનું મારાથી ન લેવાય. કામ કર્યું હોય તેટલું જ લેવાય.” હજાર રૂપિયા લીધા પછી .....?... (શબ્દો બરોબર પકડાતા નથી. હકીકતે તેઓ પાંચસો રૂપિયા જ પગાર તરીકે લેતા હતા.)

આવા બંને સાહિત્યકારો, વડીલો, સાક્ષરો મારા સંઘનું, સમાજનું ગૌરવ છે. તમારા પરિવારનું ગૌરવ તો છે જ. આ વારસો કુમારપાળે, માલતીબેને આગળ વધાર્યો છે તે નિ:શંક. અને હું નિરૂભાઈની પાછળ પડ્યો છું. ~~પણ આજે~~ નીતીનભાઈ સંસ્કૃતના, પ્રાકૃતના અધ્યાપક છે. કેટલા સારા અનુવાદો કર્યા છે! ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રંથ, કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ (રાજનીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથ) અંગે ગ્રંથ તૈયાર કર્યા છે. બંને સાક્ષરોનો આ વારસો જીવતો રાખજો. આ મારો પ્રેમભર્યો, સર્વસે ઝૂંચી પ્રેમ-સગાઈ નો દાવો(?) છે.

(માઈક વગર બોલાયેલા વક્તવ્યમાંના કેટલાંક વાક્યો, શબ્દો પ્રચલ્ન છતાં ન સમજાયાથી થયેલા દોષો બદલ ક્ષમાયાચના. સુધારણા આવકાર્ય છે.)

બૃહત્ દેસાઈ પરિવારની પુષ્પાંજલિ

સંપર્ક :

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	: ટે. નં. ૦૭૯-૨૬૬૦૨૬૭૫
નિરૂભાઈ	: ટે. નં. ૦૭૯-૨૬૬૩૪૨૭૮
નીતીનભાઈ	: ટે. નં. ૦૭૯-૨૬૬૦૬૪૦૮
માલતીબહેન	: ટે. નં. ૦૨૭૮-૨૨૦૫૮૮૬